مەسعوود محەمەد

تاوانی دیاردە چاوغەڵەتێنەکان

وەشانی یەکەم: گۆڤاری «کاروان»، ژمارە 81، ساڵی 1989
وەشانی دووەم: سایتی www.mamosta.net پاییزی ساڵی 2009

ئەم جیهانە بێ سەروبنە، بێ سنوور و کۆتاییە، کەس تێ بڕنەکردوەی وا لەبەر چاو و هەست و هۆشماندا، بە ڕواڵەت، هێندە کراوەیە هەر دەڵێی بانگەوازی ئاشکرایی و دەروون شکافی خۆی بە بەر گۆیی بیەردا بەرز هەڵدەبڕێ، کە لێی ورد دەبێتەوە دەبینیت دەوراندەورتی تەنیوەتەوە بە تەڵەی فکر و تەپکەی هۆشی ئەوتۆ کە هەر یەکێکی لەوانەیە بە ترووکە چاوێک چەند خلیسک بە نیگات ببات بۆ ناو زیندانە داخراوەکانی.

من لێرەدا نامەوێ ڕێی کورت درێژ بکەمەوە بۆ باسە دوورەدەست و پەنامەکی و وردەکانی فەلسەفە و میتافیزیک و ماتەماتیک و... تیک.. و تیک و هەزار و یەک تیک و ئیزم ism ی زانا و پسپۆر و پەندیار و ڕابەرە وردپێو و تەنکدابڕ و هێماساز و زار قەڵەباڵغی زانستە بە دەرگە و دۆڵابەکان و هونەرە لوولخواردوەکان و فێڵ و فرە خۆ- داپێچاوەکان، کە لەواندا تەپکەی فکر بۆ زاناکان نراوەتەوە نەک بۆ زۆربەی خەڵق چونکە زۆربەی خەڵق هەستیان پێ ناکەن تا تێیان بکەون مەگەر لە ڕێگەی بەهەڵەچوون و سەر لێ شێوانی زاناکان لەو تەپکانەدا ساکارەکانیش بەدوا ئەواندا پابەندی تەپکەکان ببن وەک کە قوتابی لە شێوەی تووتی قسەی مامۆستاکانی دەڵێتەوە، دیارە زۆربەی خەڵقیش لە تەک ئەو زانایانەدا وەک قوتابی و بەرەژێر تریشن. ئنجا بۆیە لێرەدا تەنها دەست بۆ تەپکەی ئاشکرا دەبەم کە هەموو چاوێک دەیبینێت و پێیەوە دەبێت، ناوناوەیەک نەبێ، کە بەپێی داخوازی، سەرکێڵێکی هەندێ تەپکەی نابەرچاو دەکەم. بەڵام لە پێشەوە دڵ خۆشکەریەکی مرۆڤی ساکار دەدەمەوە [کە خۆم یەکێکیانم] بەوەدا بەشێکی تەپکەی بەرچاوەکان لە کۆنەوە ڕابەرەکانیش وەک ئێمە لێی بەسەهوو دەچوون و تێی دەکەوتن و لێکدانەوەی زانستییانەی ئەوسایان لێ هەڵدێنجا، واتە شەرمی تێوەگلانی سافیلکانە بایی نوشتوویەکی بەپۆز بەسەر شانی ئەوانیشدا دەدوورا، هەر لەم نووسینەشەدا ئەم لایەنەت بە بەر چاوڕا تێ دەپەڕێ.

مرۆڤ یەکەم تێوەڕامانی هۆشدارانەی بەرەو شتێکی ڕوون و ئاشکرا و بەرز و پان و خاوێن بوە کە ئەگەر لە ئاستیدا بە سەهوو چووبێت بە زۆر لەسەری کەوتبێت ئەویش «ئاسمان» ـە بە خۆی و بەرزی و جوانی و ڕەنگینی و مانگ و ئەستێرە و هەور و برووسکە و کاکێشان و... و... یەوە، هەر لە یەکەم نیگاشیەوە لێی بە سەهوو چوو کە وای زانی شینە [چونکە شین نییە] کە وای زانی گونبەتە [... گونبەت نییە]، کە وای زانی سەرقاپە بە سەر زەویدا نخوون بۆتەوە [نە سەرقاپە و نە نخوون بۆتەوە]، کە وای زانی بگێڕی بوونەوەرە گەشە ئاسمانیەکانە [نە بگێڕە و نە هیچ...]، دواتریش کە فەلەکناسەکان بە وردبوونەوە لە بزووتنەوەی ئەو بوونەوەرە ئاسمانییانە حەوت هەشت فەلەکی تەبەق لەسەر تەبەقی بێ تیک و دەرزیان کردە هەڵسووڕێنی چەرخ و دۆڵابی هەموو جیهان، خۆیان و زانستی زێدە گرنگی فەلەکیان لەو بەرزاییەوە بردە ناو زیندانێکی فکری وەها کە دوو هەزار ساڵێکی پێ چوو تاکوو لە سەردەمی کۆپەرنیکۆس و گالیلیۆ بەر لە 400

ساڵێک دوای ترس و لەرز و قوربانی و زمان بڕین و کافر کردن و سووتاندنی چەندین بێ خەتایان تەبەقەکان پێچرانەوە و ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە وەستاوەکان و گەڕۆکەکان لە کاروانی شەوانە و ڕۆژانەی ئەزەلی ڕەها کران و هەر یەکەیان بە پێی تێ بڕ کردنی هۆشی فەلەکناسەکانی ئەو سەردەمە بێشکەی حەسانەوەیان بۆ ساز درا. مانگ و ئەستێرە گەڕۆکەکانیش مانەوە لەسەر تاکە بزووتنەوەی تایبەتی خۆیان کە پێوەندی بە هەڵاتن و ئاوابوونەوە نییە. ئنجا کە ئەمە کرا یەکسەر و بە ناچاری «مامە زەوی» کە تاکوو ئەو کاتە لە مەرکەزی جیهان پاڵی لێ دابۆوە خرایە گەڕ و کرایە بەرپرسیاری ئەو چاوبەستەکێیە زلەی کە بزووتن و گەڕان و سووڕانی ئاسمان و بوونەوەرە پرشنگدارەکانی لە هۆشی مرۆڤیان دەکرد چونکە دەرکەوت «زەوی» خۆی بوو دەسووڕا و دەبزووت و ئاسمانی لەبەر چاوی سافیلکە و پسپۆڕاندا دەکردە چەرخوفەلەک.

تۆ ئەگەر بیر بکەیتەوە لە چاوبەستەکێکە تا هەڵوەشانەوەی، کە هێشتاکەش بایی سەردێڕێکی لێ ماوەتەوە، ئنجا بگەڕێیت بەدوا ئەو کارە زێدە گرنگ و بە ئەرک و ژانوژوارەی کە کردۆتیە سەر زیهن و باوەڕ و ئایین و زانست و هونەر و ئەفسانە و... و... بەدرێژای مێژووی مرۆڤ سەیرت لەوە دێتەوە کە چۆن مێشک و دڵ و دەروون و ناخی هەست و نەستی مرۆڤ هەر لە ڕسکانیەوە مەحکووم بوە بەو دیمەنە بێ ڕەزایە، چاوغەڵەتێنە هۆش، حەپەسێنە، گیان ورووژێنەی پاک و ڕوون و بەرز و هیچ و پووچەش.

وەها تێ نەگەی تەپکەی «ئاسمان» ـە شینی پان هەروا بە سێنایی و بێ سەیروسەمەر و کاریگەری، هۆشی مرۆڤی لە خۆیدا حەشار دا تا ئەو ڕۆژگارەی کە بەرەوپێش چوونی زانست فێڵەکەی بۆ دۆزیەوە ئەویش وەک دیلی حوکم تەواو کردوو لێی دەرچوو. لە تاو کاریگەریی دیمەنی ئاسمان بۆ ناو دڵ و دەروونی ئادەمیزاد ئەوەندە بەسە کە بەشی هەرە گەورە و پیرۆزی ئەوەی پێی دەڵێین «ژوورخان- بناء فوقی» ی کۆنینەی ئادەمیزاد ڕاستەوخۆ و بێ مامۆستا و یەکسەر لەو شینە پانەوە بۆی شۆڕبۆتەوە، تەنانەت بۆ ماوەی دوور و درێژی هەزاران ساڵ بە «خوا» ناسراوە وەیا هەر نەبێ هێندەی خوا هێز و پیرۆزی پێ بەخشراوە، زۆریش لەو خوایانەی گەلان پەرستویانن بەچکەی ئەو ئاسمانە بوون.

گوێ بگرە لە وتووێژی دیندار و پەندیار و شاعیر و قسەکەر و ڕیش سپی و حیکایەتخوانی گەلانی هەزاران ساڵ لەمەوبەر لێیان دەبیەیت کە چارەنووسی مرۆڤ لە تەگبیری ئەو شینە پانەیە نەک لە گەنم و جۆ و بەرخ و گیسکێکی پێی دەژیت. بەرخ و گەنمەگەشی مەحکوومی ئەو بڕیارەیە کە ئاسمان و هێزە نهێنیەکانی پێی ڕەوا دیتوون، تەنانەت گیسکی بۆ هەژاران سەرنەبڕیوە ئەگەر بەنیازی ڕازی کردنی ئاسمان نەبووبێت. چەند سەیرە بەزەیی مرۆڤ بۆ ئاسمان بەرز بێتەوە ئنجا لەوێوە بەسەر برسی و لێ قەوماودا نشێو بێتەوە پیاوەتییەکەش بۆ ئاسمان حیساب بکرێت. ئەم

«قدرية- Fatalism» ـەش تا بەرەو چینی هەژار و زەحمەتکێش و نەخوێندوو دەبوویەوە پتر ئەستوور و خەست دەبوو تا ئەوەی قسەیەکی مەیلەو ئازادی بابایەکی مێشک کراوە لای ئەو کەڕەوارانەی بە کفر لە قەڵەم دەدرا ئێستاش پاشماوەی ئەم حاڵە هەر بەرچاوە.

بەدوادا گەڕانی هەزاران هەزار ئایدیۆلۆجیا و باوەڕ و ئەرکی مادی و پاداشتی مەعنەوی و پەلەفڕەی گیان و شاگەشکەبوونی دڵ و شەڕ و ئاشتی و جموجووڵ و جانفیدایی... و... و... کە ئاسمان بەسەر مرۆڤیدا بڕیوە بۆ لێکدانەوەی خۆێنەر بەجێ دەهێڵم چونکە کارێک نییە من وەیا یەکێکی دیکە بە نووسین و بە ئاخاوتن و لێی بە کۆتایی بگات. ئاسمان گەورەترین و وردترین و قووڵترین فێڵی لە هۆشی سافیلکان کردوە، هەزاران هەزار دنیاپەرستیش بە ناو ئەو فێڵەدا بۆ ئومێد و ترسی ئەو سافیلکانە چوە و بۆ خۆی دابڕیون. پیاوی ئایینی فکرڕوونیش بەشێکی هەوڵ و تەقەلای بۆ ڕێسوا کردنی ئەو تەرزە تەڵەکەبازییە بوە بەلام چی بۆ کراوە؟ ئەگەر خوێنەر لێشم ناسەلمێنێ، کوردی گوتەنی، ئەمە گەز و ئەمەش ڕابردووی مرۆڤ بڕۆ بیپێوە.

مرۆڤ کە نیگای لە ئاسمان بەر بوە سەر زەوی، دیسانەوە، دەکەوێتە ناو تەپکەهای بە گرێوگاڵ و بە بێنەوبەرە کە دەبینێ زەوی وەک ئەستووکی نانەوا لەبەر دەست و دەمیدا بە هەموو لایەکدا پان بۆتەوە و بە پەراوێزی ئاسمانەوە نووساوە بێ تەقەڵ و بێ تیک. لەم ڕواڵەتەوە بۆ ئەوە چوو کە ڕۆژ و مانگ و ئەستێرەکان هەر جارە لە زەوییەوە دەردێن و بە چەرخوفەلەکی ئاسماندا لە ئەنجامی گەشتێکی نیو ئەڵقەییدا دەچنەوە ناو هەناوی ڕۆژاوای زەوی و دەحەسێنەوە بۆ گەشتێکی نوێیی سەر لە بەیانی.

هەندێک لەو کەسانەی شەیدای جەبەڕووتی هێزی پەنامەکین، تا ئەو ڕادەیەی بە قسەکانیاندا دەسەلاتیشی بۆ دەخوازنەوە، وەهایان لایەقی دەسەلاتی ئەزەلی دیت بڵێن لە سەرەتای هەر بەیانییەکدا ڕۆژێکی تازە دروست دەکرێت و لە کۆنە چەرخوفەلەکە تێ دەنیشێت. هەر ئەم قسەیە سەرەڕای خۆشکەڵەیی، پتریش، لەگەڵ قودسیەتی ئاسمان و ڕووناکایی و بەرزایی دەگونجێتن لەوەی هەر شەوە ڕۆژی نوورانی بچێتە ناو باخەڵی خاکی ساردوسڕ و بە تەپوتۆز و تاریک. خۆ ئەگەر بشێ لە کاتی ڕۆژگیران و مانگگیران بە تەنەکە لێدان حووتە قووتدەرەکە بترسێت و یەقیان بکاتەوە. ئەو هەموو تەبەق لەسەر تەبەقی خاک و بەردەی کە بە شەو ڕۆژەکەی تێدا حەشار دەدرێ لەوانە نییە ڕێ بە هیچ گرمە و لرمەیەک بدا بەرەو تاریکستان و غەیبستانی هەناویەوە بڕوات، ئنجا حووتیش لەوێدا نییە بترسێ بانەترسێ چونکە سەرلەبەری ئەستووکی زەوی، وەک گوتمان، کورسی ئەفسانەی ڕۆژی قووت داوە ئیتر چی لەگەڵدا دەکرێ ئەگەر هات و ڕۆژەکەی نەدایەوە؟

وا چاکە بەخشندەیی غەیب هەموو سبەینەیەک ڕۆژێکی تازە بە مەخلووقات ببەخشێ وەک بە درێژایی ئەزەل و لەبەر ژیان و بوونی بەخشیوە و دەبەخشێت هەر چەند لە دەمێکیشەوە زاناکانی فەلەک بە خەڵقیان ڕاگەیاندبوو زەوی خڕە و مانگ و ئەستێرە لەبەر چاوان ئاودیوی ئاسۆی ڕۆژاوا دەبنەوە و قووت نادرێن بەڵکوو لە وڵاتێکی دیکە هەڵدێنەوە تا سووڕی تەواو بە دەوری زەویدا دەکەن و لە ئاسۆی ڕۆژهەڵاتەوە سبەینان قوت دەبنەوە. لەگەڵ ئەمەشدا لە چەند فەلەکناس و سوختەی زیرەک بەولاوە کەسی سافیلکە بەدوا ئەو تەرزە قسە بەرەواژانە نەکەوت.

تەنانەت مەلاکانی خۆمان کە فەلەکی کۆنیان بە دەرس دەخوێند و دەگوتەوە تەواوێک لە دەست حیکایەتی «ئەرز لەسەر پشتی گایە...» بەتەنگ دەهاتن و لە موناسەبەی دینی عادەتیدا ناچار بوون وەک خەڵقی دیکە پێشیدا دەهاتنەوە و وتووێژی فەلەکناسانەیان هەر لە ئاڵقەی خۆیاندا دەکرد چونکە چی ئەوان لە زانستی فەلەک باسیان دەکرد شتێک نەبوو بچێتە فامی نەخوێندووانەوە. حاڵ گەیشتە ڕادەیەک مەلایەکی مەغریبی دانی بە کافر بوونی «شێخ محەمەد عبدە» دا هێنا لەبەر ئەو جۆرە ڕایانەی کە یەکێکیان بزووتن و خڕبوونی زەوی بوو وای کرد هەندێ بابای پیتۆڵ چیای قاف بە ڕۆخاوڕۆخی ئەستووکەکەدا هەڵنێ نەوەک کەس سەرەتاتکە لە لێواریەوە بکات وەیا بگاتە پێکدا دوورانی ئاسمان و زەوی و دەست لە کاری ناڕەوا بدات، دێو و عیفریتی پشت چیای قافیش هەر بەرهەمی لابەلایی تەختبوونی ڕووی زەوی بوو چونکە زۆر حەیفە ئەو مەڵبەندە کەس نەدیتوەی پشت چیای قاف بە بەتاڵی بمێنێتەوە لە کیس خوولیای ئاشقە دێو و جنۆکەپەرست بچێت.

سەیر لەوەدایە [ڕەنگە سەیریشی تێدا نەبێ] کە مێشکی مرۆڤ ئەفسانەی هەڵمشت و زاخاوەکەی بە خۆیەوە گرت بارتەقای ئەفسانەدۆستی شەڕ لەگەڵ ڕاستیدا دەکات و بەگژ بیری ڕووناک و پاکدا دێتەوە. تەنانەت کە داهێنانە نوێیەکان وەک تەلەفۆن و گرامەفۆن و فڕۆک هاتن و سەری ڕێیان بە هۆشی مرۆڤ گرت و تەنگیان بە ئەفسانە بابلیەکان هەڵچنی، پاسەوانەکانی ئەفسانە بە کاری شەیتانیان دانان و لە خەڵقیان حەرام دەکردن. دواتر نەختێک بە شەرم و تەوازعەوە دەیانگوت ئەمانە هەموویان «گاورکار» ن و عەقیدە تێک دەدەن. تا ئێستاش مرۆڤی وەها هەیە لە پەرۆشی بێفێڵەوە دەسکێک بەڵگە بهێنێتەوە بۆ درۆزنبوونی چوونە ناو مانگ، تاکوو جارێکیان بە یەکێک لەوانەم گوت ئەدی ئەگەر پەلیان گرتیت و لەناو کەشتییەکی ئاسمانگەڕیان دانایت و لە سەر مانگ دایانبەزاندیت؟ گوتی ئەو دەمەش تەئویلێکی بۆ دەبینمەوە. لە ناسیاوی خۆم کەسی وەهام دیتوە، تۆش دیتۆتە. کە شەوان کەشتی ئاسمانگەڕ وەک ئەستێرە بە ناو ئەستێراندا دەگەڕان دەیگوت کوڕینە تەماشای مەکەن!! بۆ خۆشی چاوی دەبڕیە زەوی... ئەویش و زۆری دیکەش شادیی دای دەگرتن گەشتێکی ئاسمانی تێک دەچوو وەیا ئاسمانەوانێک تێ دەچوو، لەمەشدا هەر هێندەی ساوای نەفام گلەییان دەچێتەوە سەر.

تەرکیبی زەوی سەر لە نوێ فێڵێکی گەورەی لە زانا کۆنەکان کرد کەوا بە ڕواڵەتی هەڵخەڵەتان و وایانزانی زەوی لە چوار ماکە مەشوورەکەی «ئاو، ئاگر، خاک، هەوا» پێک هاتوە کەچی ئێستا دەزانین هەر چواریان مادەی ئاوێتەی هەرە گرنگی زەوین. دۆزینەوەی ئەو چوار ماکەش بەرهەمی بیر کردنەوە و لێکدانەوەی زاناکان بوو نەک هەڵپەی مەیلی ئەفسانە وەیا ڕوانینی سافیلکە.

ئەفسانەپەرست و سافیلکە بەعادەت بەرانبەر دیمەنی نامەفهوومی سروشت یا هەر دەحەپەسێ و یەکسەر بۆ غەیبی دەباتەوە، یا لە ئاستیدا بێباک و بێ وردبوونەوە دەبێت. بەتایبەتی ئەو شتانەی هەمیشە دەیانبینێت. تا ئەو دەمەی کە خەریکبوونی بە ژیان و گوزەرانەوە لە شتانی هەڵدەئەنگوێنێت ئیتر حیسابێکیان بۆ دەکات. سافیلکە دەزانێ ئاو لە خۆڵ سووکترە، هەست بە هەواش دەکات، دیارە ئاگریشی دیتوە: بەڵام ئەو لێکدانەوە مەیلەو وردە ناکات کە هەرچی لەسەر زەوی بەرچاو و بەرهەستە یەکێکە لەو چوار شتە. بۆ ئەم مامڵەتە نیمچە «تجریدی» یە لەگەڵ سروشتدا گوێ لە مامۆستاکەی دەگرێ، هەتا ڕاگەیاندنەکانی مامۆستاکەشی سادەتر بێ لێی خۆشتر دێت: دنیا بێ ورد کردنەوە مەخلووقی خوا بێ خۆشترە لەوەی ئاو و ئاگر و خاک و هەوا بێ، چواریش بێ لە نەوەد خۆشترە.

تۆ لە سافیلکە بگەڕێ: ڕابەرە موژدەدەرەکانی ئەو چوار ماکە چەندین حیسابی زانستییان لەسەر جیهانی «چوار ماکی» هەڵستاندوە. تەنانەت میزاجی مرۆڤیان بە پێی نزیک بوونی لە خاسیەتی هەر کامێک لەو چوارە بە چوار جۆر دابەشی کردوە. دەرمانی نەخۆشیشیان بە پێی میزاجی نەخۆشەکە ساز داوە.

دیاردەیەکی هەمیشەیی دیکەی زەوی هەیە هەموو چاوێک دەیبینێت و هەتا سەردەمی «نیووتن»یش بە داخراوی لە شێوەی تەپکەی فکر مایەوە، فێڵی گەورەشی لێ کردین: هەرچی قورسایی هەیە بەرەو نزمایی دەبێتەوە. ئەم دیاردە بە ڕواڵەت بەدیهی و سەرەتاییە وای لە نیگای زانا و نەزان کرد بۆ ئەوە بچێ کە «ژووروو» هەتا سەرووی هەرەسەرەوە هەر بەرز بێت و «خواروو» ش هەتا تەختی بنی دنیا هەر نزم بێت. ئنجا کە ئەمەی لێ بوو بە باوەڕی بنجی، بەڵگەی هەرە گەورەی تەخت و ڕاست بوونی ڕووی زەوی لێ داتاشی بەو گوتەیەی کە ئەگەر زەوی خڕ بێ لە پێشەوە هەرچی ئاو هەیە دەڕژێتە بۆشایی ژێرەوەی زەوی، هەرچی شتی ڕەقیش هەیە لە تەنیشتەکان و دیوی بنەوەی زەوی ئەوانیش بەر دەبنەوە بۆ بۆشایی نزم. چ قەڵاتێکە ئەو خڕاییەی زەندیقەکان بە مل زەویدا دەبڕن! خڕی چی و ماشێنەی چی!! (زاناکانی یۆنان و فەلەکناسەکانی فێرگەی بەتلەمیۆس لەو حیسابە بەدەرن). من سافیلکەی وەهام دیتوە کە دەگوترا زەوی بە دەوری خۆیدا دەخولێتەوە گورج قسەکەی بەدرۆ دەخستەوە بەوەدا کە ئەگەر خولابایەوە دەبوو سبەینان کە لە خەو هەڵدەستا سەری لە جێی پێی بێت و پێیشی لە جێی سەری.

چاوبەستەکی بوونەوەر، ناوناوە، بۆ تێوەڕامانی عادەتی بەلای سیحر و تەڵەسمدا دەچێتەوە وەک کە کانیاوەکان هاوینان ساردن و زستانانیش هێندەی حەمام هەڵمیان لێ هەڵدەستێ و خەڵق خۆیانی تێدا دەشۆن، هەر لە پەنا ئەم تەڵەیەدا یەکێکی دیکە هەیە ئەویش بەلای نیگای سادەوە چ تەفسیرێکی ژیربێژانەی نییە کە دەبینن هەتا پیاو بەرەو بەرزایی سەرووی شاخەکان تێ هەڵکشێت ساردترە هەرچەند لە ڕۆژیش نزیک تر دەبێتەوە. ئەم دیاردەیە وای کرد بەر لە چەند صەد ساڵێک «ابن خلدون» بڵێ گەرمایی ڕۆژ دوای گەیشتنی تیشکەکەی بۆ سەر زەوی و عەکس بوونەوەی ئنجا پەیدا دەبێ. بەڕاستی ئەو جۆرە دیاردانە کە لە ڕواڵەتدا دژی بەدیهییەن و بەر هیچ سادە حیسابێکی مەفهووم ناکەون وەک پلانگێڕی بە ئانقەست سەرپۆشی پەنامەکییەتی بەسەر هەڵکەوت و بوونەوەردا دادەنەوە، هیچ گۆشەیەکی پەردەکەش دیار نییە پەنجەی هۆشی لێ گیر بکەیت و هەڵی بدەیتەوە: ئاخر ئەگەر کاری جنۆکە و مێردەزمە نەبێ چۆن زستانان هەڵم لە کانیاوی سارد هەڵدەستێ؟ نزیکبوونەوە لە ڕۆژ ساردایی پەیدا دەکات؟ ئاگر لە ئاوی باران بەر دەبێ؟ ئەم پرسیارانە و صەدانی وەک ئەوان بۆ مرۆڤی نەخوێندووی بەر لە هەزار ساڵ و دوو هەزار ساڵ برای سیحر و جادووگەری بوون و خورجینەی ئەفسانەی میراتییان دەئاخنی و ڕێیان بە مرۆڤی فێڵباز دەدا بە ناو تاریکایی هەر یەکێک لەو پرسیانەدا بۆ دەروون وگیرفانی سافیلکان خشکە بکات.

دیمەن و دیاردەی دیکە زۆرن کە لە هیچ کەلێنێکەوە هۆش وگۆشی مرۆڤی نەخوێندوو تێی بڕ ناکات و بەرانبەری دەحەپەسێ. لەمانە دوو دیاردە سەیر و نامەفهوومەکەی برووسکە و پەلکەزێڕینەن: ئەگەر لە غەیبەوە هۆیەکی ڕقبزوێن بۆ برووسکە و یەکێکی نەشمیلانە بۆ پەلکەزێڕینە پەیدا نەکرێ ئەو خەڵقە سافیلکە و سادەیە دەبێ هەر دەمەبەشکەی سەرسوڕمانی پێوە بێت. خوێندەواریش لە کۆنی کۆنەوە هۆی ڕاستینەی ئەم دوو دیاردەیەی نەدەزانی، ڕەنگە تا ئێستاکەش بە تەواوی ڕوون نەبووبێتەوە بۆچی هەوری فشەڵۆک دەتوانێ بروسکەی 20 کیلۆمەتری بەرپا بکات کەچی گەورەترین ڕشتەی کارەباسازی ناتوانێ لە چەند مەترێک دوورتر کارەبا بەهەوادا ڕاگوێزێ، واتە بروسکەی مرۆڤکرد هەزاریەکی بروسکەی سروستکرد دەرناچێ؟ لەمەش بگەڕێ، ئەدی چۆن تاکە گەواڵەیەک هەور هەر دەڕوات و بە درێژایی هەزار کیلۆمتر لێشاوکەی وێرانکەر هەڵدەڕێژێ خۆ ئەگەر هەموو هەورەکە هەڵگوشیت سەدەیەکی ئەو ئاوەی لێ پەیدا نابێ؟ لە وەرامی ئەم لایەنە، کە جارێ نازانین چییە، بیر لەو دەریایە بکەوە کە لە کۆنەوە خەڵقی نەخوێندەوار وایان دەزانی بە ئاسمانەوەیە و لە سەر شتێکی وەک بێژنگ ڕاوەستاوە کە کونەکانی کرانەوە دڵۆپەکان هەڵدەڕژێن..! ئەم خەیاڵەیان دەکرد هەرچەند لە عەقیدەشیاندا، کە قورئانە، باسی باران بە ڕوونی کراوە، نە بەحر و نە بێژنگیشی تێدایە.

پەلکەزێڕینە لە بارانیش سەرنج ڕاکێشترە و سەرسووڕێنترە. من تا ئێستاش لە بارەیەوە هەر ئەوەندەم خوێندۆتەوە و خوێندوە کە دڵۆپی باران شێوەی «منشور» ڕەنگەکانی تیشکی ڕۆژ دەشکێتەوە لەوە بەولاوە چ تەفسیرێکم بەدەستەوە نییە لەوەدا کە چۆن ڕەنگەکان وەها پان دەبن کە لە دوورەوە بدیترێن چونکە ئەو تەفسیرەی من خوێندوومە هەر ئەوەندەم تێ دەگەیەنێ کە ڕەنگەکان تاکە یەک زنجیرەی سەرووتر وەیا خوارووتر دەشکێتەوە لە بیلبیلەی چاو بەرەژوورتر وەیا بەرەژێرتر دەوەستێ، خۆ ئەگەر وا دابنێین هەر ڕەنگە لە ڕیزە دڵۆپێکەوە عەکس دەبێتەوە ئەوساش حەوت زنجیرەی دڵۆپە باران بەسەریەکەوە هەر هێندەی خەتێکی باریک خۆ دەنوێنن، وەهاش لە یەکدی نزیک دەبن کە سەرلەنوێ تێکەڵ بەیەکدی ببنەوە و بگەڕێنەوە بۆ شکڵی تیشکی ڕۆژ، کەچی وەها دەبێ، ناوناوە، پەڵەهەورێک لە دوورایی پازدە کیلۆمەترەوە هەمووی دەبێتە پەلکەزێرینە، ئنجا ناشزانم بۆچی بەزۆری دوو پەڵکەزێڕینە هەڵدین: هەڵبەت ئەم پرسیارانەم نامکەن بە ئەفسانەپەرست چونکە سەرپێچیم لە ئەسڵی تەفسیرەکە نییە کە دەڵێ مەنشوورەکانی دڵۆپە باران ڕەنگەکانی تیشکی ڕۆژ دەدەنەوە، من هەر ئەوەندە دەڵێم کە تەفسیرەکە، جارێ بایی هەموو دیاردەکە ناکات. هەرچی ئەفسانەپەرستە لە پێشەوە پەنا بۆ دێو و پەری و قەمچی فلانە پاڵەوان و کەزی فلانە فریشتە دەبات. ئەو قسانەشم لەلای خۆمەوە ترنجاندە ناو نووسینەکەم بۆ ئەوەی باشتر دەرکەوێ کە چەند زەحمەتە مرۆڤ لە ڕێی خوێندنیشەوە بە ڕاستییە بنچییەکانی دیاردەی سروشت بکات، ئنجا دەبێ حاڵی مام باپیری گوندی «دەوژان» ی بەر لە 500 ساڵ چی بووبێت!! ئەوەی ڕاستیش بێ زۆری خوێندەوارەکانی ئەم سەردەمەش لە لایەن تەسلیم بوون بەوەی پێی دەڵین تەفسیری عیلمی هێندەی ئەو مام باپیرە خۆش جڵەوەن هەر بۆیەیشە لە ئاست گۆڕانی هیچ تەفسیرێکی عیلمی ناکەونە ڕەخنەکارییەوە و بڵێن چۆن دەشێ کە فلانە شت تا دوێنێ بەڕاست دادەندرا ئێستا دەرکەوێ هەڵەی ڕووت بێ؟ بەهەمەحاڵ بادەدەمەوە سەر ڕچەی نووسینەکە.

وەرزێری وڵاتی کوردەواری لە تەجرەبەی خۆیدا هەستی بەوە کردوە کە بای شەماڵ هەرچەند لە لەشی مرۆڤ خۆش دێت نەخۆشی شیناوردی وەک شۆکە و دۆی پێوەیە. ڕەشەباش، پێچەوانە، لە لەش ناخۆش دێت بەڵام نەخۆشی شیناوردی پێوە نییە، بگرە نەخۆشیش دەپەڕێنێ. ئەم دیاردەیە لە هیچ ڕۆشنە و کەلەبەرێکەوە تەفسیر بەدەست وەرزێری سادەی بێسەوادەوە نادات، ئەویش ناچار هانای بردە بەر ئەرشیفی بیروباوەڕی میراتی و گوتی هەرچی ڕەشەبایە بای بەهەشتە بەسەر جەهەنەمدا تێ دەپەڕێ، شەماڵیش بای جەهەنەمە بەسەر بەهەشتدا دێت. سەیر لەوەدایە کە هێشتا ئەم بنۆسکارییە [تفسیر، تەعلیل] خاوێنترە لەوەی نەفسی ئەژدەها و ورشەی باڵی پەری وەیا هاتوباتی پشت چیای قاف تێکەڵ بە مەسەلەکە بکرێ چونکە هەر نەبێ بەهەشت و جەهەنەم لە ئاییندا بێ فێڵ و بێ تەئویلدا هەن هەرچەند چ دەخلیشیان بەسەر شۆکە و دۆوە نەبێ.

خەڵق فێڵێکی بچووکی دیکەش لە خۆیان دەکەن لەوەدا کە هەر جارە لە نکاو سەرمایەک دێت و دەبینن بەفر لە شاخان باریوە گورج دەڵێن سەرمایەکە هی بەفرەکە بوو کەچی، بەپێچەوانە، بەفرەکە هی سەرمایەکەیە. کاتێک سەرما هی بەفر دەبێ کە بێین لە لاوە بەفر بهێنین و بەسەر شاخانیەوە بڵاو بکەینەوە و ولاتی پێ فێنک بکەین. ئەم سەهوە بچووکە ئەگەر زەرەری نەبێ سوودیشی نییە ڕاست کردنەوەشی زەرەری تێدا نییە، جگە لەوە کە ڕاهاتنمان بە سەلماندنی سەهووی بچووک لە کاری گرنگیشدا بە لای بنۆسکاری چەوتماندا دەباتەوە وەیا هەر نەبێ فێری چاوپۆشی دەبین لە هەڵەی گەورەش.

ئەوەی ڕاستیش بێ گەلێک باوەڕی چەوتی زێدە گرنگ و بە ئەرک لە بنەڕەتدا لەسەر هەڵەیەکی فکری بچووک هەڵستاوە، وردە وردە تەنیوەتیەوە و ڕەگی داکوتاوە، مرۆڤیش بە تێکڕایی زوو دەسخەڵەت دەدرێ تا ئەوەی [گوتە] مەشورەکەی «عەقڵی لە چاویدایە» ی لێ بەڕاست دەگەڕێ لەو ڕووەوە کە ئەوەی چاو دەیبینێت بە ڕواڵەت دیمەنی ڕاستەقینەی شتانە وەک کە پێست سەرپۆشی ڕاستەقینەی لەشە. هەر بۆیەشە پیاوی فێڵباز هەمیشە بە جۆری سەرنجڕاکێش و لە باری نائاسایدا خۆی بەخەڵق نیشان دەدات.

بڕوا دەکەم ئەگەر ساحیری نێوان هیندییە سوورەکان خەتی سەوز و شین بە سەر و ڕوویاندا نەکێشن کەسی ئەوتۆیان بەداوا ناکەوێ، وەیا گەورەترین سەرکردەی شەڕ لە حەمامدا بێ تاج و ئەستێرە و قایش و قرووش کەس سڵی لێ ناکاتەوە. گومان لەودا نییە کە ئەم جیهانە هەزاران هەزار تەپکەی فکری ناوەتەوە ئیتر سروشتکرد بێ وەیا مرۆڤکرد، لەوەتەی فکری ڕوونیش خەباتی دەست پێ کردووە هەر خەریکی ئاشکرا کردنی ئەو فڕ و فێڵە بوو کە لەو تەپکانەوە دزەی بۆ ناو مێشک و دەروونی ئادەمی کردووە و نرخی قورسی لێ ستاندووە، زۆر جاران خۆ کوژیشی پێ کردووە.

بێ ئەوەی من بڵێم لە خۆوە دیارە ئەرکی ڕەواندنەوەی تاریکایی تەپکەی فکر دەچێتە ئەستۆی ڕۆشنبیر چونکە ئەو وێڕایی زێدە توانای تێگەیشتن و وردبوونەوە کە بە خوێندن پێی گەیشتووە هەر خۆیشی خۆی بە ڕابەر و چاوساغ و قوماندان داناوە. بەلای منەوە ڕابەرایەتی و پێشەوایەتیی ڕۆشنبیر لە مەیدانی فکردا سێ مەرجی بنجی گەورەی پێوەیە:

1- لەسەریەتی بە درێژایی عومری ڕۆشنبیرایەتی خۆی خەریکی وەدەست هێنان و پتر کردنی زانیار (معرفة) بێت و شان بەشانی قافڵەی بەرەو پێش چووی فکر و ئەدەب و هونەر و کۆمەڵایەتی هەنگاو هەڵێنێ تاکو هەمیشە چاوی بە هەموو لایەکدا بنۆڕێت و لە ڕەشکەوپێشکەی تێوە ڕامانی تاکە قوژبن ڕەها بێت. لێرەدا دەبێ بڵێم پەرۆش بۆ

بیروباوەڕی شەخسی داوا لە ڕۆشنبیری دەکا کە خۆی بە هەموو چەکێکی فکری ئاراستە بکا نەک تاکە چەکی باوەڕی خۆی کەوا ڕەنگە هەر بە قەدەر کولە خەنجەرەکەی باوەڕی ناحەزەکەی بڕشتی هەبێ. زانست و هونەر و ئەدەب و تەکنیک لەم سەردەمەدا وەها خێرا بوە ئەگەر لێی لەلینگان نەکەیتە دەنگ تۆزیشی ناشکێنیت.
کتێبێکی بێ ناو و نیشانی ئەورووپا دەخوێنیتەوە سەرت سوڕ دەمێنێ لەو هەموو وردیێوی و قووڵ داگرتن و بەرفرەوانییەی کە لە وەها، بە زاهیر، کەمبایەخدا بەکار هاتوە. من ناڵێم ڕۆشنبیر مەیدانە تایبەتیەکەی خۆی چۆڵ بکا بۆ گەشتی ناو مەیدانەکانی دیکە: من دەڵێم وێرای پسپۆڕ بوون لە مەیدانی خۆیدا دەبێ ئاگاداری هاتوباتی مەیدانەکانی دیکەش بێ بەتایبەتی ئەوانەی لەهی خۆی نزیکن هەر نەبێ بەنیازی ئەوەی خۆی پێیان دەوڵەمەندتر بکا و پشتوانێ لە کاتی پێویستدا لە چاوبەستەکێی حیلەگەری ئەو مەیدانانە ڕزگار بێ و ڕیشی خۆی تەسلیم بە غەیر نەکا.
من لە تەجرەبەی خۆمدا شتی وەهام دیتوە بمهاوێتە سەر گومان کردن لە بڕیاری پسپۆڕان، بە نموونە لە تەلەڤزیۆنی وڵاتێکی ئەورووپا دیتم کێبەرکێ لە نێوان گۆرانیی 18 دەوڵەتدا دەکرا، هەر گۆرانییەک لە لایەن تاقمە پسپۆڕی غەیری خاوەن گۆرانییەکەوە نومرەی دەدرایێ. بەزۆری وەها دەبوو گۆرانییەک لە لایەن پسپۆڕێکەوە 100 نومرەی بۆ دادەندرا لە لای یەکێکی دیکەشەوە سفر (0) ی دەدرایێ. ئنجا کە حاڵی پسپۆڕ وەها بێ بابێین کوێر و کەڕ بکەینە حەکەم وەیا تیروپشکێ و خەتوشێرانێ بەکار بهێنین خۆ هەتا سەهوو بکرێ لە نێوان صەد و صفر تێپەڕ ناکات. ئەم مەرجەیان لە مەیدانی فکر [ئەدەب، هونەر، فەلسەفە...] بە سەنگە، مەیدانی زانست و تەکنیک مەگەر فەلسەفەیان لەسەر هەڵنرێ نەخۆ ڕۆشنبیری فکر هاتوچۆیان تێدا ناکات.

2- پێویستە ڕۆشنبیر ئەوە بە چاوی خۆیەوە بگرێ کە مومکینە خۆیشی وەک خەڵقی دیکە بە تەپکەی فکرەوە بووبێت، بۆیە لەسەریەتی هەمیشە بە بینین و باوەڕ و هەڵوەستی خۆیدا بێتەوە و تاقییان بکاتەوە نەوەک بە دزیەوە هەڵەیان تێ خزابێت. ئێمە دەبێ بزانین، مرۆڤ بە عادەت لەگەڵ قەناعەت و بیروڕای خۆیدا دەگونجێت و پێی دەحەسێتەوە، هەر کەڵێشی بەگومان کەوت، کوردی گوتەنی، کێچ دەکەوێتە کەوڵییەوە. هەر ئەو حەسانەوەی گونجان لەگەڵ قەناعەتە وای کردوە باوەڕی پووچەڵ بۆ ماوەی هەزار و دوو هەزار ساڵ لەگەڵ کۆمەڵێ دواکەوتوودا بژیت چونکە بە هیچ مامۆستایەکی فێڵباز و جادووگەر ناکرێ هەزاران هەزار مریدی سادە بهاوێتە سەر ڕێبازێک زەرەر بێت ئەگەر لێیان خۆش نەیەت. تۆ سەیری ڕابەری دڵسۆز بکە، چ عەزابێک دەخوا بە دەست ئیقناع کردنی سافیلکان لەو ڕێنماییەی کە هەمووی پاکی و چاکە و بەرژەوەندە ئنجا بە هەزاری

یەکێکیش بە دوا قسەکانی ناکەوێ. لە دەوروبەری خۆمان دڵسۆزێکی وەکوو حاجی قادر بەر لە 115 ساڵێک وەختا بوو بکوژرێ بە دەستی ئەو مریدانەی بە ئەرک و مەسرەفی خۆیان خزمەتی ورێنەکانی شێخی ماویلییان دەکرد. دواتر، لە ئەستەمبۆڵەوە، حاجی بە بیر خەڵقەکەی دەهێنایەوە کە دەیگوت:

لە دەوری کەرنەبی تا دەوری گای کوێر
لە گوێی گا نوستوون زۆر حەیفە بۆ شێر

بەهەمەحاڵ مرۆڤ کە باوەڕێکی بە دڵدا چوو، با هەڵەی ڕووت و ڕەجاڵیش بێ، وەهای بۆ دێتە جۆش خۆی تێدا لە بیر دەکات، ڕۆشنبیریش مرۆڤە و فریشتە نییە، گەلێک جارانیش پتر لە سافیلکان شێتگیرە دەبێ بۆ باوەڕێکی قرچۆک وەیا هەڵوەستێکی پووچ. جا ئەگەر خۆی ڕانەهێنێ بەوەی ناوناوە چاو بە هەڵوەست و قەناعەتیدا بگێڕێتەوە کەڵکی ڕابەرایەتی پێوە نامێنێ.

3- مەرجی سێیەم کە تەواوکەری مەرجی دووەمە، ئەوەیە کە پێویستە مەیدانی ڕەخنەگرتنی دڵسۆزانەی بێنیاز لەبەر فکر و نۆڕیندا بەربەڕەڵڵا بێ و ڕۆشنبیری لێ وەتەنگ نەیەت هەرچەند ڕەخنەکە ڕوو لە خۆی و باوەڕیشی بکات. فکر و ئەدەب و زانست و هونەر و داهێنان و بەرهەم هێنان و گەشتی بن دەریا و فڕینی ئاسمانان هەمووی لە پێناو خزمەتی ئادەمیزاددا شەرەف پەیدا دەکەن، کە هات و یەکێک لەمانە ژوورووی مرۆڤ خرا و لێی کرا بە بوت لە خانەی شەرەفی مرۆڤدۆستی لادەچێت بۆ خانەی مرۆڤنەویستی.

لەسەردەمی گەشەی ژیاری عەباسیەکاندا دەوری حەفتا باوەڕی سەر بە تاکە ئایینی ئیسلام وێکڕا دەژیان و هەڕەشە لە هیچیان نەدەکرا، بە سەرنج گرتنیش لەو باوەڕانە و کارێکی کردوویانە دەردەکەوێ بەرژەوەندی گشتی لێیان زەرەرمەند نەدەبوو. خەڵق لە ڕێی باوەڕەوە یەخەگیری یەکدی نەدەبوون تەنانەت مەسیحی و جوولەکە و زەردەشتی و هی دیکەش لە پەراوێزی باوەڕدا پێکەوەیان هەڵدەکرد. بێگومان گەشەی ژیار- [حضارە] ی عەباسیەکان قەرزداری ئازادیی باوەڕە نەخۆ ئەگەر دەنگی ئەدیب و خاوەن فکر و زاناکان خەفە کرابایە دەریا دەریای کتێبان کووچە و بازاڕی بەغدا و شارەکانی دیکەی ئەوسای ئیسلامیان پڕ نەدەکرد. ئیسلامەتیش ئەوە نەدەبوو ئێستا مسڵمان و عەرەب شانازی پێوە بکەن.

بەلای منەوە ڕێدان بە ڕەخنە گرتن جێی سەرپێچی و نەسەلماندن نییە، ئەوەی دەشێ لە

بارەی چەندوچۆنی ڕەخنە گرتنەوە قسەی لێ بکرێ شێوەی ڕەخنە گرتن و دەربڕینی باوەڕە، لێرەدا خاوێنی زمان و دڵ و قەڵەم پێش مافی ڕەخنە گرتن دەکەونەوە چونکە بە هیچ مەزهەبان ڕەوا نییە «ماف» ببێتە هەلی تێچێن کردنی نیازی بەد و وشەی بێ حوورمەت. بێگومان جۆری ڕەخنەگرتن و وەرام دانەوە پێوانەی هەرە ڕاستە بۆ ئەزموونی پلەی پەسەندایەتی و سوودبەخشایەتی ئەو هێندە ڕۆشنبیرییەی کە مافی ڕەخنەگرتنی تێدا تاقی دەکرێتەوە. هەتا ڕێکاری «ڕەخنە و وەرام» بەرزتر بێت پتر بەڵگە بە دەستەوە دەدات لەسەر سوودبەخشی و جوامێری کارەکە و هەموو سەروبەرێکی ڕۆشنبیری و خوێندەواری ڕەخنەگر و وەرام دەرەوەکان.

ئەم نووسینە لەوانە نییە کۆتایی بێت چونکە هەتا بە دووی بکەویت شریتە درێژ دەکاتەوە: هەرچی بوونەوەر هەیە بە سروشت و مرۆڤیەوە دەشێ خورد بکرێتەوە بۆ تەپکەی فکری بچووک و گەورە کە هەر یەکێکیان ڕۆژیک لە ڕۆژان فامی مرۆڤی بەهەڵە برد بێ تا ئەو ڕادەیەی تاریکایی گەیاندبێتە بیروباوەڕ و پێوانەی چاکە و خراپە، کە سەیری ڕەوتی مێژووش بکەیت دەبینیت هەموو هەنگاوێکی بەرەو پێشەوەی مرۆڤ بە دوو قاچی ئیعتباری هەڵنراوە: یەکێکیان دۆزینەوەی هێندێک ڕاستی، دووەمیشیان پووچاندنەوەی هێندێک هەڵە، ئنجا وەهاش بوە ئەو ڕاستییەی دوێنێ چرای کۆمەڵایەتی بوە، بێ ئەوەی باری ئابووری وەیا ڕۆشنبیری گۆڕابێ، وردەوردە [لەبەر ئەو هۆیانەی کە لێرەدا جێی باس کردنیان نابێتەوە] تاریکایی داوەتەوە. سەرلەنوێ خەباتی تازە بابەتی بە مل دڵسۆز و مێشک ڕوونەکان دابڕیوە.

ناچارم واز لە شریتەی نووسینەکە دەهێنم تاکوو ماوەم بمێنێ بۆ ئەوەی تەپکەیەکی فکری زۆر بەناوبانگ بدەمە بەر نیگای خوێنەر و مافی ڕەخنە گرتنی تێدا بەکار بهێنم. ئەم تەپکەیان وەک هەر ئێستا ڕوون دەبێتەوە فێڵی لە زاناکان کردوە لە ڕێی ئەوانیشەوە قوتابیەکانیان پابەندی بوون. منیش کە دێم ڕەخنەی لێ دەگرم هونەرەکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کەسەی کە لە سەرەتاوە بیری وەهای کردوە من بە خۆیەوە خەریک بکات:

لە شی کرنەوەی مێژوو کە بە سەر ڕاڕەوی ماددی مێژوییدا دەڕوات عەبدایەتی بە قۆناخی مێژوویی داندراوە وەک دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری. بە پێی بۆچوونی من کە لە بەر تیشکی مادی مێژووییدا سەیری پرسیارەکەم دەکەم عەبدایەتی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە نەک قۆناخی مێژوویی چونکە لەو نەزەریەدا ئەوەی سیفەتی «قۆناخ» بە پلیکانەیەکی مێژوو دەبەخشێت لایەنی ئابووری و جۆری «بەرهەم هێنان» ـە واتە دەبێ «قۆناخ» زادەی عەمەلیەتی گۆڕانی ئابووری بێت و ڕووداوێکی مێژوویی و ناچاری بە ئابوورییەوە بەستراو بێت وەک کە فەلاح و مڵکدار لە بەرهەم هێنانی کشتوکاڵی سەردەمێکدا لە شێوەی حەتمی پەیدا دەبن، هەرچی عەبدایەتییە زادەی

عەمەلیەتی بەرهەم هێنان نییە، بەچکەی ڕاستەوخۆ و یەکسەری ئابووریش نییە، بەڵکو بە زۆری لە ئاکامی دۆڕاندنی شەڕدا دانیشتوان وەیا عەسکەرەکانی وڵاتە تێشکاوەکە بە دیل گیراون و بوونەتە عەبد، وەیا لەبەر ناگزووری خەڵق منداڵی خۆیان فرۆشتوە، ڕەنگە خۆشیانیان فرۆشتبێ. منداڵ فرۆشتن بەوەندە نابێتە بنچەی پەیدابوونی «قۆناخی بە ئابوورییەوە بستراو» کە فرۆشتنی تێدایە چونکە مەڕ و گیسک و عەلیشیش و کەڵەشێریش دەفروشرێن چ قۆناخانیش دروست ناکەن. حاڵوباری منداڵ فرۆشتن و مەڕ فرۆشتن پێوەندی بە جۆری بەرهەم هێنان و هۆی بەرهەم هێنانەوە نییە. مامەڵەتێکە دەشێ شانبەشانی چەندین قۆناخ بەردەوم بێت، ڕەنگ بوو ئەگەر یاسا مرۆڤ فرۆشتنی مەنع نەکردبایە ئێستاش لە هەندێ شوێنی ڕووت و برسی و دواکەوتوودا هەر لە برەوبوایە، لە برەویشدایە. ڕاستیەکەی، لە وڵاتی خۆمان تا ئەو نزیکانەش وەها بوە منداڵ فرۆشراوە بەڵام نەبیستراوە قانوون نە لە کۆن و نە لە نوێدا سەلماندبێتی.

چی لێرەدا گوتم لە بارەی قۆناخ نەبوونی عەبدایەتی بەوەندە هەڵناوەشێتەوە کە لە پایتەخت و شارە گەورەکانی دەوڵەتە زلە کۆنەکاندا لە ئاکامی شەڕی بەردەوام و سەرکەوتوو، هەزاران عەبد و جارییە لە ژێرووی هەموو چینەکانەوە کۆمەڵەیەکی دەسبەسەر و بێ ماف و بێ مزەیان لێ پەیدا بوە و شێوەی «چین» یان وەرگرتوە، چونکە قسەمان لەگەڵ «قۆناخ» ـە، جا ئەگەر ناوی قۆناخت لەسەر هەڵگرت با لە شێوەی «دیاردە» دا هەر ناوێکی پێ دەدرێ بدرێ بەهەمەحاڵ ئەو عەبدانەی پارە و پووڵیان چنگ کەوتوە خۆیانیان کڕیوەتەوە و ئازاد بوون. لەوانەیشە لە شەڕێکی دیکەدا کۆنە عەبدەکە خاوەنەکەی خۆی بە دیل گرتبێ و کردبێتیە عەبد. هیچ دوور مەبینە یەکێک عەبدی ئازاد کردبێ و دواتر خۆی هەژار بووبێت و کۆنە عەبدەکەی کڕیبێتی. تۆ ناتوانیت وا بە قسە «فەلاح» ڕەها بکەیت وەک کە بە قسە عەبدێک ئازاد دەکەیت، کرێکاریش بە قسە نابێتە ماڵدار وەیا ئاغا کە چی دەشێ هەر لە شێوەی عەبدایەتیدا عەبد فەلاح بێ وەیا سەرباز بێ وەیا بازرگان بێ واش بوە بۆتە «سلطان» ێکی وەک کافووری ئیخشیدی. عەبدایەتی بە قەدەر «بوتپەرستی» دیاردەیە و هەردوویان بە بەریانەوە هەیە پێکەوە شانبەشانی چەند قۆناخ بە مێژوودا سەرەژێر ببنەوە. هەردووشیان «چۆنیەتی» ن و بە بڕیار و بە قسە بەردەوام دەبن یاخود هەڵدەوەشێنەوە.

ئەو بیریارەی دیاردەی عەبدایەتی بە قۆناخ دانا بە تەپکەی لێکدانەوە و ڕووپێوی خۆیەوە بوو کە دیتی لە ڕووپەڕەکانی مێژوودا دیمەنی هەزاران هەزار عەبد لە شکڵی ڕیزەبەردی دیواری چینێکی هەرەژێرەوەی قەڵافەتی کۆمەڵایەتی پێک دێنێ ئیتر بۆچی پێی نەگوترێ چین؟ کە کڕین و فرۆشتنیشی بەسەرەوە بێ بۆچی قۆناخی مێژوویی نەبێ؟ لە ڕاستیدا عەبد وەک «قوتابی» و «عەسکەر» چەند خاسیەتەک لەوەی دادەبڕێ قۆناخ بێ:

1- عەبد و قوتابی و عەسکەر هەرِەمەی هەموو چینەکانن بگرە لە شازادەوە تا هەژاری رِووت و برسی.
2- زادەی یەکسەر و رِاستەوخۆی بەرهەم هێنان نین بەڵکوو پێداویستێکی چاک وەیا بەدی کۆمەڵایەتین، ئەو پێداویستییە پێوەندی بە ئابوورییەوە هەبێ یا نەبێ.
3- دەشێ هاوعومری زۆربەی قۆناخە مێژووییەکان بن هەرچەند لە لایەن سەرەتای پەیدا بوونەوە عەبد و عەسکەر کۆنترن لە قوتابی، عەسکەر و قوتابیش پیتر دەوام دەکەن، رِەنگە قوتابیش بەردەوامتر بێ لە عەسکەر.
4- هەر وەک قوتابیەتی و عەسکەری حاڵەتێکی کاتییە بۆ تاکەکانیان دەشێ عەبدایەتیش بۆ تاکە عەبد کاتی بێت بە هۆی ئازاد کردن وەیا خۆ کرِینەوە وەیا هەڵاتن بۆ چینی دوورەدەست وەیا بە دەرچوونی یاسای ئازاد کردنی عەبد وەیا مردنی خاوەنەکانی…

هەڵبەت گەلێک دروشمی جوداکەرەوەش هەیە لە نێوان ئەو سێ تاقمەدا وەک ئەوەی کە عەسکەر تابێ بە سنوورە، قوتابیش لە چاو عەبد عومری تایبەتی هەیە کەمتریش خێزان پێک دێنێت…

دەتوانین لە قوتابیەوە بەڵگەیەکی بەهێز وەرگرین بۆ رِوونتر کردنەوەی لایەنی قۆناخ نەبوونی عەبدایەتی. قوتابی بە پێی بەرەوپێش چوونی کۆمەڵایەتی گەیشتە پلەیەک کە ژمارەی بە قەدەر تێکرِای کرێکار و فەلاح بێت. لە زۆر وڵاتی پێشکەوتوودا چواریەکی کۆمەڵ قوتابین، بگرە نیسبەتەکە لەوەش تێپەرِ دەکات چونکە زۆربەی هەرە زۆری هەموو ئەوانەی تەمەنیان لە نێوان شەش ساڵ و بیست ساڵدایە قوتابین. خۆ ئەگەر ئەو ساوایانەی جارێ نەگەیشتوونە تەمەنی خوێندن لە حیسابەکە دەرهاوێژین ژمارەی قوتابییان خۆی لە نیوەی ژمارەی هەموو دەخشێنێت. دەرهاویشتنی ساوایانیش لەوەوە دێت کە ئەوان جارێ لە ئاڵقەی هیچ بەرپرسیدا نین ئەرکێکی پێوە بێ و ناوێکی لێ بندرێ ئەوە نەبێ کە خۆیان ئەرکن بەسەر شانی غەیرەوە، یەکەم پلەی بەرپرسیشیان قوتابیەتییە جارانیش وا دەبوو دەبوونە شاگرد.

بەهەمەحاڵ رِۆژەک دێت هەرچی پێ لە کۆرِی ژیان بنێت ببێتە قوتابی لەگەڵ ئەمەشدا کەس ناڵێ قوتابیەتی قۆناخە چونکە بە پێی تێک بەسترانی «قۆناخ» بە «ئابووری و بەرهەم هێنان» ەوە قوتابیەتی سیفەتی قۆناخی نابێت هەرچەند خۆیشی سەرچاوەی ئەو کەسب و کاروانە دەبێ کە قۆناخ و چین پێک دێنن. رِەنگە نەزەریە پەیدا ببێ حیسابێکی تازە بۆ قۆتابی بکات و ژووررووی چینەکان و قۆناخەکانی بخاتەوە بەڵام ئێمە قسەمان لەگەڵ رِارِەوی مادی مێژووییە کە لەوێدا مەرجەکانی قۆناخ [هی چینیش] لە قوتابیدا نایەنە جێ هەروەک لە عەبدیشدا نایەنە جێ.

قوتابیەتی پێوەندی بە ئابووری و گوزەران و بەرهەم هێنانەوە نییە هەرچەند زۆر جاران شوێن پەنجە لە کارەساتی ڕامیاری زێدە گرنگیش دادەنێ چ جایی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری.

لە عەسکەری و قوتابی هەڵکشێین بۆ «موظف» کە دەزانین

1- کار دەکات
2- مەعاشخۆرە
3- بەرپرسە
4- کاریگەرە
5- ناوی «چین» هەڵدەگرێ،

ئنجا پێی ناگوترێ قۆناخ چونکە بەڕاستی دیاردە و پێداویستی کۆمەڵە نەک قۆناخی مێژوویی. ئەگەر هاتبا «موظف» دوو مەرجی لێ هاتبایە دی دەبوو بە قۆناخ:

- مەرجی یەکەم: پێوەندی ڕاستەوخۆی بە بەرهەم هێنان و ئابوورییەوە هەبوایە.
- مەرجی دوەم: ئەویش وەک ئەو چینانەی بە دوا یەکدا دێن شتێکی دیکەی زادەی هەناوی خۆی بە دوا خۆیدا هێنابایە وەک کە سۆشیالیزم بە دوا سەرمایەداریدا دێت و لەویش دەکەوێتەوە.

عەبدایەتی بارتەقای سەربازی و قوتابی و موەزەفە کە هیچیان زادەی قۆناخ نین و دایکی قۆناخ نین و خۆشیان قۆناخ نین: لە هەموو حاڵاندا دیاردەی کۆمەڵایەتییە بەڵام هێندەی قوتابی و موەزەف حەتمی و ناچاری نییە چونکە دەشێ لە کۆمەڵدا عەبد هەر پەیدا نەبێ وەک کە نەبیستراوە لە کوردەواریدا عەبدایەتی هێندە هەبووبێ کە سەرنج ڕاکێشێت وەیا پێی بگوترێ چین.

بەهەمەحاڵ ئەگەر عەبدایەتی دیاردە بێت و بەس، کار ناکاتە سەر هیچ سەروبەرێکی ناوەڕۆکی نەزەریەکە هەرچەند کەمێک لە چۆنایەتیی ڕوخساری دەگۆڕێ ئەویش هەر بایی جوداوازی عینوانی «قۆناخ» لە عینوانی «دیاردە» بەسەر قورنەیەکی نەزەریەکەوە.

«...»